

הניאוליתיקון בארץ-ישראל

מאת

ז'אן פֶּרוֹ

חלפו הימים שבהם היה המושג ניאוליתיקון מכוון לתקופת האבן המלוטשת, כלומר לאותה תקופה שסימן ההתקדמות שלה הוא ליטוש האבן ותעשיית החרס. היום חייבים אנו לקבל את מושג הניאוליתיקון כפשוטו, היינו תרבות-האבן החדשה. אין זו איבולוציה אלא ריבולוציה, וריבולוציה עולמית, שבה נולדה התרבות האנושית.

הניאוליתיקון מתחיל, כלשונו של בול (Baule), בשעה שהאדם חדל להיות פאסיבי כלפי סביבתו הפיסית, והוא משתדל לשעבד את הטבע לצרכיו, לנצל את היערות ולעבד את העמקים ולביית את החיות. מעתה אורח-חיו משתנה בכולו. המלקט, הצייד והדייג נעשה למגדל-מקנה, ומקנהו מצמצם את נדודיו. חיוו הולכים ונעשים יציבים ובטוחים. לאט לאט האדם נאחז בקרקע שהוא יושב עליה. הוא לומד לעבד את הטיף, וכלי-החרס תופסים את מקומם של כלי-העור וכלי-העץ. הוא מעבד את האדמה, בורר את הצמחים, קוצר את הדגן בכלי-צור וטוחן את החיטה באבני-ריחיים. שוב אין האדם מתגורר בנקרות הסלעים. הוא מקים לו סוכה לדירה ומתקין גדרות לעדריו. היא השעה שהאדם מתחיל טובע בחותמו את הנוף הגיאוגרפי.

הניאוליתיקון פותח תקופה חדשה בחיי החברה. עם התפתחותה של החרושת היישוב מתפתח והולך בכוח התפשטות מרובה, והוא חוזר ומשפיע על התפתחותה של זו. אוכלוסי העולם מתרבים בקצב מופלא, ומחמת כן המונים מתרוצצים ונדחפים ממקום למקום, וצומחות תרבויות שונות זו מזו, ובני אדם מתחרים אלה באלה תחרות נמרצת לכבוש להם חבל-ארץ לשבת בה, הואיל והאדמה מתמלאת והולכת ומועטות מאוד הארצות שעדיין לא נושבו. זוהי המלחמה שאינה פוסקת לעולם, וכאן תחילתה של הציוויליזציה. הניאוליתיקון הוא לא בלבד מעיקרי התחנות בדרך התקדמותה של האנושות, אלא הוא התחנה שההתקדמות מתחילה בה.

השם "ניאוליתיקון" אין בו משום ערך כרונולוגי כלשהו. כידוע, קדם הניאוליתיקון המיסופוטאמי והמצרי לניאוליתיקון האירופי, וזה קדם

לסקאנדינאווי. המהפכה הניאוליתית באה בתקופות שונות, הכל לפי האיזור הגיאוגראפי.

אימתי הגיעה ארץ-ישראל לתקופה הניאוליתית? ואיזו היא התרבות הארצישראלית המגלה לראשונה את אותותיה של התקופה החדשה?
 התרבות הקדומה ביותר באיזור זה, התרבות הנתופית. השתמשה בלהבי-חרמשים, עליים ומכתשים, שמכל מקום סימנים הם ללקיטת הדגן. אבל אין בכך משום עדות מספקת לניאוליתיקון, ובפרט ששאר הכלים הם כליו של האדם הצייד; הואיל וגם חיות-הבית לא נמצאו בשכבות הנתופיות שנחפרו (חוץ מכלב שנמצא במערת אל-ואד). ייחסו את התרבות הנתופית למיסוליתיקון, ובדין עשו כן. אלא שהפרופיסור וופרי טוען, שמצא באל-ח'יאם שבמדבר יהודה (השלב התיכון והעליון של התרבות הנתופית) חיות-בית, כגון העז והבקר, ואולי גם החזיר. תגלית זו עלולה לשנות את הגדרת התרבות הנתופית, המקובלת עלינו, הואיל ואנו רואים את ביות החיות כשלב ראשון של התקופה הניאוליתית. לפיכך, כשאנו מבקשים להעמיד את הניאוליתיקון על משמעותו הנרחבת, יכולים אנו לראות גם את התרבות הנתופית כתרבות ניאוליתית שתכפה לפאליאוליתיקון העליון, בלא כל דרגת-ביניים מיסוליתית.

אף-על-פי-כן, עלינו לייחד את השם "ניאוליתית" לשלב אופייני מזה. ולפיכך נכנה בשם זה את התרבות החקלאית הראשונה, זו של אבו-ע'וש, של יריחו בשכבות IX-XVII, ושל שער-הגולן.

לשכבה הנתופית באל-ח'יאם תוכפת מבחינה טיפולוגית וסטראטי-גראפית תרבות שאפשר להוסיף ולקרוא לה בשם "טאחונית", אלא שיש לשנות את משמעותו של כינוי זה. התרבות הטאחונית יש בה שלושה שלבים, לכל הפחות, והכינוי "טאחונית" במשמעותו הישנה אינו הולם את השלב השלישי שלה. מבחינה גיאוגראפית התרבות הטאחונית מצומצמת בארץ-ישראל המרכזית בלבד, היינו בהרי חברון, ירושלים וראמאללה.

השתלשלות החרושת מן התרבות הנתופית לטאחונית אינה משקפת שינוי ניכר באורח החיים. הטאחוניים הראשונים, כנתופיים קודמיהם, אף הם רועים וציידים. רק בשלב השני והשלישי יגיעו הבריות הללו לתחנה הניאוליתית באותה משמעות שעתה זה ייחדנו לה, ועדיין נראה פיגור ניכר ביישובי העמקים שבשאר חלקי הארץ. חבל, שהסדר הסטראטיגראפי בשאר חלקי הארץ אינו דומה לשל אל-ח'יאם. באל-ואד השלב העליון של

התרבות הנתופית אינו מיוצג כל צורכו. אוסף כלי הצור שנמצאו על פני הקרקע ביקרת, בסהל-אל-ח'סין, בצפורי ובשאר מקומות, מצטרף לכלל חרושת שיש בה גיזונים ניאוליתיים, אבל מפני מקורו של הממצא קשה היה לקבוע לו מקום בלוח הכרונולוגי, עד שלא נחשפה אותה חרושת ממש באבו-ע'וש בתוך האדמה.

החרושת של אבו-ע'וש סימניה המובהקים הם גרזינים גדולים שהם כמעט מלוטשים בכולם, וגרזינים קטנים שאינם מלוטשים אלא בקצה ובגב, קרדומות, איזמלים, להבי-חרמשים, ראשי-חצים, מקדחים אחדים, חרטים, מגררים ומגררי-צד, כלי עצם ואובסידיאן, כלי-אבן רבי-מידות, שרובם מלוטשים, פסילים קטנים של חיות עשויים טין, וכמה שברי קיראמיקה פרימיטיבית.

לחרושת זו, השונה בכולה מן הטאחונית, נלוו כמה כלים מן הטיפוס הטאחוני, ההולמים יפה את השלב ב' של התרבות הטאחונית. וכיוון שהשכבה ב' באל-ח'יאם יש בה מסימניה של תרבות אבו-ע'וש, הרי לפנינו עדות ארכיאולוגית יקרת-ערך, שאפשר אנו רשאים להסיק על-פיה, ששתי התרבויות הללו הן בנות זמן אחד.

אמור מעתה, שבהרים התרבות הטאחונית מגיעה בדוחק לפרק הניאוליתית, ואילו בצפון הארץ, ומכל מקום בעמקים, התרבות הניאוליתית מתפשטת והולכת דרומה וחוזרת ועולה דרך הבקעות אל הגוש ההררי של יהודה. מה מקורה של תרבות זו?

אותה שעה שהתרבות הטאחונית אין לה מגע, כפי הנראה, עם החרושת של הארצות השכנות, החרושת של אבו-ע'וש, יקרת וכו' דומה מאוד לחרושת הסורית, כפי שהיא מוכרת לנו מן הממצאים שעל פני הקרקע, ואולי גם לחרושת שבשכבות הנמוכות של ראס-שמרה וגידאידה. מכל מקום, נראה הדבר כוודאי, שמקור התרבות הניאוליתית הראשונה בארץ הוא בסוריה. אף ייתכן, שהתרבות הניאוליתית הובאה לארץ-ישראל על-ידי מתיישבים שבאו מסוריה. מר בן-תור, שבדק את החומר של אבו-ע'וש, מצא שסלעים מסוימים שהתקינו מהם את הכלים המשובחים, אינם כסלעי הארץ. קשה עדיין לומר בדיוק, מתי נראתה השפעה סורית זו בארץ. אף

(1) מלבד זה כלי-האובסידיאן שנמצאו ביריחו, אל-ח'יאם ואבו-ע'וש, הם הוכחה ברורה

לקשרים מסחריים שהיו בין היישובים הללו לשטחים הצפוניים.

אין בידי לומר, אם התרבות הניאוליתית ירשה את מקומה של הנתופית או שחוצצת ביניהן עוד תרבות אחת, המקבילה לשלב הראשון של התרבות הטאחוניית שבמרכז הארץ. ד"ר שטקליס סבור, שהתרבות של אבו-אצבע שייכת לאותו פרק.

החרושת של אבו-אצבע נראית כפוסט-נתופית, המחזיקה עדיין במסורת הנתופית. היא עצמה אין בה סימני-יחוד מרובים. יש בה כמה כלי-צור שאפשר לייחסם קצתם לחרושת של אבו-ע'וש, כגון ראשי-החצים, וקצתם לחרושת של שער-הגולן, כגון להבי-החרמשים. החרסים שנתגלו באבו-אצבע הם מאותו הטיפוס של חרסי שער-הגולן. דומה, שתרבות אבו-אצבע זמן התמשכותה בתחום התקופה הניאוליתית מספיק כדי מגע עם הגל הניאוליתי הראשון, זה של אבו-ע'וש, וגם עם הגל השני, זה של שער-הגולן, ששניהם מקורם סורי. אם הממצא של אבו-אצבע אינו תערובת של שכבות, אפשר לראות בו שריד מקומי לתרבות שנמצאו סימניה באיזור הכרמל. בדומה לתרבות של השלב הטאחוני הראשון בהרי יהודה; אלא אם כן נאמר שלפנינו עקבותיהן של כמה תקופות של התיישבות⁽²⁾. בין שאנו נוטים לדעה זו או זו על מקומה של תרבות אבו-אצבע, ברי הדבר, שלא מרובה רווח הזמן שבין סוף התרבות הנתופית והופעת התרבות הניאוליתית הראשונה שמוצאה מסוריה, הואיל ואנו מוצאים תרבות זו במגע עם השלב הטאחוני השני.

בהשפעת המתיישבים החדשים, שהביאו עמם תרבות מפותחת יותר, הגיע האדם הטאחוני להתפתחות מהירה. יציבותו היישובית גברה והלכה, ויש להניח, למשל, שייסודה של יריחו היה בתקופה זו. החרושת של יריחו, (מגדרים, חרטים, להבי-חילוץ מיקרולייתיים), טאחוניית היא ביסודה, אלא שקצתם של הכלים, בייחוד להבי-החרמשים וראשי-החצים, דומים דמיון מפתיע לשל החרושת של אבו-ע'וש. יש עוד כמה וכמה צדדים של דמיון תרבותי רב בין יריחו ואבו-

(2) ע"י מאמרו של ד"ר שטקליס בקובץ ארץ-ישראל א' ניתנה לי האפשרות להכיר את החומר בפרטיו. נדמה לי, שאין להטיל ספק בכך, שהיו שתי תקופות עיקריות של התיישבות: הראשונה נתופית (השלב הנתופי העליון), והשנייה בת-זמנה של תרבות שער-הגולן. כיון שהשלב הנתופי העליון אינו מיוצג כל צורכו באל-ואד, יש מקום לומר שהחרושת של אבו-אצבע היא מאוחרת במקצת משל אל-ואד, ועל-כן פוסט-נתופית; לאמיתו של דבר, החרושת של אבו-אצבע (הקדומה ביותר) מקבילה לשלב הנתופי העליון, כפי שאנו מוצאים אותו באל-חיאם.

עוֹשׁ והקבלה מסויימת בהתפתחותן של שתי התרבויות. אנו מוצאים באבו-עוֹשׁ פסילי חיות עשויים מחומר דומה לשל כלי יריחו מן השכבה XI, וגם כמה שברי חרס, שלפי דבריו של ד"ר בן-דור, הם דומים בכולם לחרסי יריחו מן השכבה IX. אף-על-פי-כן, אין תרבות יריחו ותרבות אבו-עוֹשׁ זהות זו עם זו. תרבות יריחו נבדלת משל אבו-עוֹשׁ על-ידי מוצאה הטאחוני ועל-ידי כמה הבדלים שבחרושת שלה (כן חסרה תרבות יריחו גרזינים גדולים וקטנים בעלי קצה מלוטש, ואף מועטים בה מכתשי האבן). ולא זו בלבד אלא שתרבות יריחו היא דוגמה יחידה של ניאוליתיקון בעל מסורת מקומית, ואילו תרבויות אבו-עוֹשׁ ושער-הגולן מוצאן סורי. יש מקום לומר, שיריחו היא דמות מיוחדת של הניאוליתיקון הארצישראלי, ואפשר לכנות את תרבות השכבות IX-XVII בשם התרבות היריחונית א' ואת התרבות של השכבה VIII, שהיא כאלקוליתית, בשם היריחונית ב' (3).

בו בזמן שמתפתחות התרבות היריחונית א' ותרבות אבו-עוֹשׁ, מופיעה תרבות חדשה בצפון הארץ. היא התרבות שגילה אותה ד"ר שטקליס בשער-הגולן. אין שום ספק, שחרושת-האבן של שער-הגולן קרובה לשל אבו-עוֹשׁ. אלא שהיא מפותחת ממנה. יש בה טיפוס חדש של להבי-חרמשים ומשורים בעלי שיניים עמוקות יותר, שאפשר מקורם הוא בכלים בעלי השינון הדק של אבו-עוֹשׁ. ראשי-החצים בשער הגולן הולכים ונעלמים. אף ליטוש הקצה של הגרזינים נדיר יותר. כלי-החרס תופסים את מקומם של כלי-האבן.

תרבות שער-הגולן לידתה לא היתה בארץ-ישראל. בדומה לזו של אבו-עוֹשׁ, אף היא פרי השפעה סורית חזקה; היא מופיעה בסוריה, בייחוד בשכבות התחתונות של תבאת אל-חמאם ושל גבל (ביבלוס). ובאמת, יכול להיות שתבאת אל-חמאם מייצגת את המעבר שבין החרושת של אבו-עוֹשׁ ושל שער-הגולן. בשכבה הנמוכה של גבל, זו הקודמת ל"עיר המתים" הכאלקוליתית, נמצאת חרושת-אבן דומה מאוד לזו של שער-הגולן ומלאכת כלי-חרס רבגונית יותר מן הירמוכית, אבל יש בה כל הקישוטים והצורות של חרסי שער-הגולן. מר דיונאן קרא לשכבה תחתונה זו של גבל בשם איניאו-ליתית (או כאלקוליתית א'). אבל עכשיו הוא מוכן להגדירה כניאוליתית.

(3) אמת הדבר, שבשכבה VIII לא נמצאו כלי-מתכת, אבל התפתחות הקיראמיקה מעידה,

שכבר ידעו את המתכת.

זיקה זו שבין גבל לשער-הגולן, חשיבותה מרובה לכרונולוגיה של שער-הגולן ושל הניאוליתיקון הארצישראלי בכללו.

מקומה של תרבות שער-הגולן לעומתה של תרבות יריחו טעון בירור יתר. שונות הן זו מזו בצורת כלי-האבן שלהן, אבל אין בכך כדי תמיהה. לפי שמסורותיהן שונות זו מזו. אין ביניהן מגע ארכיאולוגי. נראה, שחרושת שער-הגולן הצטמצמה בתחילה בצפון הארץ, ואין השפעתה ניכרת בדרום אלא בתחילת הכאלקוליתיקון, בשכבה VIII של יריחו ובאתרים D_2 , M של נחל עזה. מלבד זה דמיון הקיראמיקה של גבל לשל שער-הגולן מצד אחד, ודמיון הקיראמיקה של שער-הגולן לקיראמיקה הכאלקוליתית שבארץ (מגידו, בית-שאן ועוד) מן הצד השני, אינן מניחות מקום לספק על מקומה הכרונולוגי של שער-הגולן. תרבות זו נמשכת עד לסוף הניאוליתיקון, ומכאן שהיא בת-זמנה של תרבות יריחו IX.

ובכן יש ויש ניאוליתיקון בארץ, וקל להכירו. אפילו נסכים לדעתם של כמה ארכיאולוגים, האומרים שבמזרח התיכון אי אפשר להפריד בין ראשית הקיראמיקה והמתכת, בעל-כורחנו אנו מודים, שיש ניאוליתיקון בארץ, הואיל והניאוליתיקון הקדמון הוא טרום-קיראמי (4).

הניאוליתיקון הקדום מיוצג בארץ-ישראל בעיקר על-ידי תרבות אבו-ע'וש בגילוייה הראשון (יקרת, סהל אל-ח'סין, אבו-ע'וש). בהרים מקבילה לה התרבות הטאחונית א', אף-על-פי שהיא מחזיקה עדיין באורח-החיים הנתופי.

מכאן ואילך התרבויות הניאוליתיות מתגלות בצורות שונות. במרכז הארץ הניאוליתיקון מיוצג בגבול ההרים על-ידי תרבות יריחו, ששרידיה ממנה נמצאו כנראה בגזר ובאת-אמים. בהרים גופם התרבות הטאחונית בלבד מגיעה לשלב הניאוליתי. תרבות אבו-ע'וש נמשכת בגילויה השני בעיטס, בתל-אביב (עם קיראמיקה שיש בה דמיון לקיראמיקה של שער-הגולן), ובדרום באתרים D^2 , M של נחל עזה. תרבות זו של אבו-ע'וש תוליד בתקופת הכאלקוליתיקון את התרבות העסולית לאחר שתעבור לשלב ביניים (D^2 , M של נחל עזה וכפר טס). בצפון תתפשט תרבות שער-הגולן, וחרושת-האבן שלה תתפתח בכאלקוליתיקון במגידו, בבית-שאן, בפרעה ועוד.

(4) אין קיראמיקה ניאוליתית מיוחדת בסימניה. הרס, או כלי צור, הוא ניאוליתי אם הוא שייך לתרבות שיש בה מסימניו המובהקים של הניאוליתיקון, כפי שהגדרנו אותם למעלה

התרבות הראשונה שאנו מוצאים בה את השימוש בקיראמיקה היא, כנראה, זו של שער־הגולן, ולא זו של יריחו, כפי שהיו סבורים עד עכשיו; וחשיבות מרובה לדבר, שקיראמיקה זו של שער־הגולן שוב אין צורתה פרימיטיבית.

שלא כדעה המקובלת, יש טעמים חשובים להנחה, שיריחו אינה אחד מהכפרים הקדומים ביותר במזרח התיכון. כל אזורי המזרח התיכון עברו דרך אותם השלבים בקירוב אלא בזמנים שונים. אין כל יסוד להשערה, שהתפתחות בכל התחום שמן הים הכספי עד פאיוס שבמצרים חלה בעת ובעונה אחת. ודאי הדבר, שיש ביריחו שלב ראשון של התיישבות, אבל זוהי התיישבות של אוכלוסה טאחונית מפגרת, שהושפעה על־ידי תרבות מתקדמת יותר. יריחו היתה ללא כל ספק מאוחרת יותר מגרמו, חסונה, מרסין, ראס־שמרה V וג'דאידה של השכבה XIV. באותה תקופה עדיין לא היתה ארץ־ישראל איזור המעבר והמגע בין מצרים למיסופוטאמיה, כפי שהיתה לאחר זמן למן האלקוליתיקון המאוחר. כן, למשל, אין אנו מוצאים את הקירא־מיקה מרובת־הצבעים אלא בצפון סוריה בלבד, והיא אינה מצויה כלל דרומה לחמה, ואף לא בגבל ולא בארץ־ישראל. אותה שעה שהלכו והתפתחו התרבויות הכאלקוליתיות הראשונות בצפון, עדיין עמדו סוריה הדרומית וארץ־ישראל, שהיו בבחינה מכוי סתום, בעיצומו של הניאוליתיקון (5).

עוד לא הגיעה השעה להציע כרונולוגיה מדויקת, אבל דבר אחד נראה ברור: התרבות של יריחו אינה קודמת לזו של שער־הגולן, ותרבות שער־הגולן זיקה הדוקה בינה לבין התרבות של השכבה הנמוכה של גבל. קשה עדיין לקבוע תאריך לתרבות ראשונה זו של גבל (6), אבל ודאי שהיא מאוחרת מן התרבויות הראשונות של מרסין, גרמו, חסונה, נינוה ועוד, שאין מגע ארכיאולוגי בינה לביניהן, והן נפרדות מתרבויות הברונזה על־ידי שרידי התפתחות ארוכה מאוד של חרושת וטכניקה, התפתחות שיש

(5) אין רצוני לומר, שלא היה להן מגע עם הצפון, אדרבה, יש אפילו מקום להניח, שהשפעה הסורית בארץ־ישראל (אבו־ע'וש, שער־הגולן), קשורה קשר־עקיפין בהתפשטותן של התרבויות הגדולות הראשונות של מיסופוטאמיה (הלאף ועוד), שדחפה אל הדרום את האוכלוסים מעוטי ההתפתחות של סוריה הדרומית.

(6) אף־על־פי־כן אין הרווח שבין הניאוליתיקון והכאלקוליתיקון של גבל מרובה על כמה מאות שנים, ולפיכך אפילו נקבל את תכרונולוגיה שהציע מר דיונאן, ספק הוא, אם קדמה ההתיישבות הראשונה של גבל לאלף הרביעי לפסה"נ.